

УДК 94:373(477.4)“18/19”

І.В.Сесак

Школи грамоти Правобережної України (друга половина XIX – початок XX ст.)

Висвітлюються питання становлення, розвитку, реорганізації та ліквідації шкіл грамоти у Київській, Подільській і Волинській губерніях у другій половині XIX – на початку XX ст. Показано реакційну політику царизму в галузі початкової освіти, кількісні та якісні показники функціонування шкіл грамоти, як нижчого типу. Вказано на низький рівень їх матеріального і кадрового забезпечення, а також освіти дітей тощо. Звернено увагу на насадження церковної освіти з середини 80-тих років XIX ст., діяльність яких регламентувалася відповідними законодавчими актами.

Встановлено, що наприкінці XIX ст. – на початку XX ст. кількість шкіл грамоти на Правобережжі України швидко збільшувалася і коливалася в рамках 400–800 шкіл. В окремі роки у Подільській губернії їх було навіть більше, ніж власне, однокласних і двокласних церковнопарафіяльних шкіл. Зокрема, у 1891 р. з 1 188 церковнопарафіяльних шкіл 724 були школами грамоти. Масове відкриття шкіл грамоти свідчило про відсталість і низький рівень народного шкільництва, прагнення селян дати освіту своїм дітям, хоч би у школах найнижчого рівня.

З'ясовано, що завдяки запровадженню та діяльності земських установ у Правобережній Україні з літа 1904 р., а також під впливом першої російської революції 1905–1907 років та інших факторів, школи грамоти зазнають якісних змін: покращувалась їх матеріальна база, зростав освітній рівень вчителів та учнів. Кращі школи переходили у розряд однокласних церковнопарафіяльних (2–3-річних), особливо у період запровадження земствами загального початкового навчання. Матеріально слабші школи ліквідовували.

Зроблено висновки про те, що початковий освітній рівень українців у даний період продовжував залишатися низьким, хоч безперечно, школи грамоти відіграли певну позитивну роль у розвитку грамотності населення краю.

Ключові слова: *Правобережна Україна, школа грамоти, церковнопарафіяльна школа, учень, вчитель, дяк, священик, парафія, грамотність, єпархія, земство.*

Звернення до проблем історії шкільництва, зокрема шкіл грамоти у другій половині XIX – початку XX ст. має не тільки теоретичне, наукове, а й практичне значення. Розбудова сучасної української національної школи вимагає врахування історичного досвіду минулого шкільництва, коли сільські громади практично самі повинні були вирішувати питання освіти своїх дітей. Більш

того, якщо врахувати, що школи грамоти разом з одно і двокласними церковнопарафіяльними школами становили у правобережних губерніях України у кінці XIX ст. та перших роках XX ст. більше 2/3 всіх початкових шкіл, що є особливістю шкільництва порівняно з іншими губерніями України і Росії, то актуальність теми стає очевидною.

У структурі системи початкової освіти Київської, Подільської і Волинської губерній, які у XIX ст. – на початку XX ст., за тодішнім адміністративно-територіальним поділом становили Південно-Західний край Російської імперії (Правобережжя України), школи грамоти, поряд з церковнопарафіяльними школами Св. Синоду, народними училищами Міністерства народної освіти, вважались найнижчим типом шкіл.

Дослідження історії діяльності шкіл грамоти XIX – початку XX ст. були предметом вивчення як тогочасних дореволюційних дослідників, так і радянських та сучасних вчених, краєзнавців, а також зарубіжних. Серед дореволюційних дослідників виділяються роботи М. Мукалова, М. Константиновича, О. Лотоцького, П. Ігнатовича, Т. Лубенця, а також А.М. Пругавіна, А.С. Ванчакова, С. Міропольського, В. Давиденко та інших. Використовуючи першоджерела, дореволюційні дослідники вказували на низький освітній рівень шкіл грамоти, їх слабку матеріальну базу тощо, залишаючи поза увагою русифікацію українського населення, незацікавленість царизму в освіті народних мас, його прагнення обмежити освіту селянських дітей простою грамотністю та інше.

У радянський період школи грамоти досліджувались у контексті церковнопарафіяльних і початкових шкіл взагалі, вказували на них, як на найгірший тип початкових шкіл. Серед українських дослідників можна вказати на роботи М.Г. Заволоки, В.Й. Борисенка, М. Чехова, М.С. Поліщука та інших. Піддаючи огубній критиці церковні школи, реакційну політику царизму в галузі освіти, радянські дослідники випускали з поля зору роль духовенства приватних осіб у розвитку освіти, пошуку ними шляхів і засобів для організації шкіл тощо.

В умовах незалежності України значно активізувалось дослідження проблем історії церковної освіти, зокрема і шкіл грамоти. Серед сучасних дослідників можна виділити роботи В.С. Перерви, І.П. Петренко, Г.В. Степаненко, А.В. Святненко, Л.М. Єршової, О.О. Костюк, С.Б. Бричок, О.О. Драч, Н.Ю. Балабуст та інших.

Особливої уваги заслуговують дослідження В.С. Перерви, зокрема його праця “Церковні школи в Україні (кінець XVIII – поч. XX ст.): забутий світ. – Т.1 Загальна частина”, у якій автор школам грамоти присвятив невелику рубрику [20, с. 119-125]. У цілому об’єктивно оцінюючи функціонування шкіл грамоти, автор дещо перебільшує, стверджуючи, що школи грамоти “цілком задовольняли запити грамотності” “абсолютної більшості” бажаючих здобувати освіту з суто релігійних, або ж побутових міркувань (с. 125). Якщо так, то чому вони у Подільській губернії були ліквідовані у 1908 р., дещо пізніше у Київській (1914 р.). Занепали вони і на Волині.

Метою нашої статті є в'яснення ролі і місця шкіл грамоти Правобережної України у другій половині XIX – на початку XX ст. у структурі системи церковної освіти, розвитку грамотності і морально-релігійного виховання дітей селян православної віри .

У Правобережній Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. сформувалась і діяла така система церковної освіти, що була у віданні Училищної ради православної віри при Святішому Синоді. У губерніях навчальні церковні заклади підпорядковувались місцевому архієрею та єпархіальній училищній раді. У парафіях функціонуванням церковних шкіл опікувались місцеві священники. Найнижчу ланку у структурі початкової освіти становили школи грамоти, потім однокласні, як найбільш масовий тип початкових церковних шкіл, та двокласні церковнопарафіяльні школи (ЦПШ). Діяли другокласні школи для підготовки вчителів шкіл грамоти, а також церковно-вчительські школи для підготовки вчителів для усіх уже зазначених церковних шкіл. Духовна освіта включала духовні училища, серед яких жіночі єпархіальні училища, які разом з духовними семінаріями вважались середніми навчальними закладами. Завершувала піраміду духовної освіти Київська духовна академія – вищий духовний навчальний заклад в Україні православної віросповідання.

Школи грамоти більш масово почали з'являться у Правобережній Україні на початку 60-х років XIX ст. Однак, до середини 80-х років кількісно зменшувались, а після 1884 р. знову почали різко зростати. Період з початку 90-х років (1891 р.) до революції 1905–1907 років, коли було визначено їх юридичний статус як нижчого типу церковнопарафіяльних шкіл, що підпорядковувались духовенству, був кульмінаційним для шкіл грамоти. Вони кількісно збільшувались, матеріально міцніли, підвищувався освітній рівень вчителів тощо. Окремі школи переходили на програми навчання однокласних церковнопарафіяльних шкіл, у яких вивчали Закон Божий, читання, письмо, початки арифметики, церковний спів і, таким чином, поповнювали їх мережу.

Дослідник церковної освіти в Україні В.С. Перерва відносить до шкіл грамоти всі церковні школи початку XIX ст., навіть ті, “які функціонували у значних містах”, дяківські школи кінця XVIII – початку XIX ст. “Зароджувались ці школи, – вказує автор, – як суто конфесійні, готували переважно майбутніх церковнослужителів і тому мали становий характер. Із запровадженням штатів дяківські школи грамоти стали зникати, проте у православного духовенства не зникла потреба навчати грамоти своїх дітей, які зазвичай продовжували батьківське служіння Церкві. У дореформену добу основним контингентом учнів таких шкіл грамоти були саме поповичі”, а у пореформену добу “... більшість шкіл також перебували нарівні шкіл грамоти, оскільки не мали належної матеріальної бази та досвідчених педагогів” [20, с. 118-119].

Відомий дослідник російського шкільництва М. Чехов, характеризуючи основні типи шкіл у Росії, про школи грамоти писав, що з ліквідацією кріпосного права у 1861 році “... навіть сільське духовенство, яке до тих пір, майже нічого не робило для початкового навчання широких народних мас, береться,

правда, за наказом зверху свого начальства, навчати селянських хлопців. Перші школи, відкриті духовенством у досить великій кількості, були власне школами тільки за назвою. Це було скоріше домашнє навчання і за характером, і за кількістю учнів. Священик або дячок навчав часто не більше 5–10 дітей. Рідко такі “школи” мали 15 і більше учнів” [29, с. 34].

Суспільно-педагогічний рух кінця 50-х – 60-х років XIX ст. заставив царизм, його Міністерство народної освіти та церковне відомство православної віри звернути увагу, нарешті, на освіту для селян. Почали розроблятися і втілюватися у життя відповідні реформи в галузі освіти, зокрема, церковної. 31 серпня 1859 р. київський митрополит Ісидор (Нікольський) видав розпорядження згідно якого в усіх містах і селах, де не існувало навчальних закладів, школи відкривалися у будинках священиків, якщо були відсутні належні приміщення.

У ті часи відкрити школу у сучасному розумінні слова було не просто. Царизм не раз намагався, особливо у середині 30-х років XIX ст., за допомогою православних священиків та заснування шкіл, зміцнити свій вплив у правобережних губерніях. Однак, загальна бідність селян і парафіяльних священиків, засилля поляків в регіоні, не сприяли цьому.

Школи грамоти дореволюційна історіографія відносила до так званих “неорганізованих” початкових шкіл (як хедери, медресе, мектебе), на відміну від “правильно організованих”, які мали відомчу підпорядкованість. У тих місцевостях Правобережної України, де не було поблизу “правильно організованої школи”, селяни прагнули дати своїм дітям елементарну освіту. Спільно наймали вчителя – відставного солдата, дячка, просто грамотного односельчанина, який за мізерну платню навчав селянських дітей читати молитви, письмово викладати прохання і елементарним рахункам.

Безпосереднім навчанням селянських дітей часто займалися дяки. Курс навчання грамоти у них поділявся на чотири частини й починався з азбуки, причому букви вимовлялися по-старинці: аз, буки, веді та ін. Коли учні засвоїли її основи, переходили до Часослова, Псалтиря, після чого опановували премудрості письма.

Школи грамоти не мали спеціально встановлених програм з кожного навчального предмету і керувались програмами для однокласних церковнопарафіяльних шкіл, відрізняючись між собою обсягом пройденого матеріалу. Деякі школи встигали виконати програму однокласних шкіл і підготувати учнів до екзамену на пільгу з відбування військової повинності. Дівчатка отримували можливість отримати свідоцтво про закінчення однокласної церковнопарафіяльної школи, продовжити навчання. Так, у 1905 р. у Старокостянтинівському повіті Волинської губернії з 39 шкіл грамоти 28 направили учнів і учениць до екзаменаційної комісії для складання екзаменів на отримання встановлених пільг і свідоцтв. Всього успішно закінчили школи грамоти і витримали екзамен за програмою однокласної церковнопарафіяльної школи 697 хлопчиків, які удостоєні отримання пільгових свідоцтв з відбування вій-

ськової повинності, і 83 дівчинки, які отримали свідоцтва про успішне закінчення однокласної церковнопарафіяльної школи [31, с. 9].

Варто зазначити, що далеко не всі учні проходили весь курс навчання грамоти, багато з них обмежувалися лише освоєнням навичок читання. Вершиною засвоєння грамоти вважалося, коли учень без помилок і голосно міг прочитати у храмі Апостола. Таким чином, діти одночасно освоювали грамоту і отримували духовне навчання.

У 1882 р. царський уряд дозволив не вимагати свідоцтва на учительське звання від осіб, які займаються домашнім навчанням. Це було свідченням нестачі шкіл, з одного боку, і значного поширення шкіл грамоти, з другого. Однак, Міністерство народної освіти, отримуючи відомості про організацію селянами таких шкіл, намагалось взяти їх під свій контроль. У 1882 р. міністр освіти розпорядився “наказати місцевим поліцейським властям як сільським, так і загальним, а також парафіяльним священикам, наглядати, щоб зазначеним навчанням не займалися особи неблагонадійні... у випадку появи таких осіб, вказувати на них повітовому справнику для заборони їх дальшого навчання або, коли необхідно, для застосування заходів до видалення їх зовсім з даної місцевості” [21, с. 514].

Царизм 13 червня 1884 року видав “Правила про церковнопарафіяльні школи”, де вказував на школи грамоти, як на “... домашні селянські школи грамоти”, що відкривалися у селах і селищах, що входили у склад парафії і мали підлягати віданню православного духовенства. У таких школах навчання обмежувалося лише вивченням молитв і механічним читанням, особливо церковним, а також письмом і рахунками на перших ступенях. Навчання у школах грамоти тривало 1–2 роки (5–10 місяців).

Згідно “Правил про церковно-парафіяльні школи” 1884 р., запроваджувались однокласні (дворічні) і двокласні (чотирирічні) школи, які вважались “правильно організованими”. Крім них, духовенству передавали так звані “домашні сільські школи грамоти”. Обер-прокурор Св. Синоду К. Победоносцев у всепідданнішому звіті за 1884 р. по відомству православного віросповідання вказував, що ця, досить “неустроєнная”, але добре прилаштована до народних потреб школа, під керівництвом парафіяльних священиків може стати одним із могутніх засобів поширення грамотності і освіти в найглухших селах і селищах. А для цього треба підготувати для них вчителів з селянських юнаків, які отримали освіту у церковнопарафіяльних, добре знайомих з церковним читанням і співом; забезпечити однорідними підручниками, а православним парафіяльними священикам більш частіше відвідувати ці школи [1, с. 111-112].

4 травня 1891 р. російський царизм видав особливі “Правила про школи грамоти”, згідно яких школи грамоти дістали офіційну можливість функціонувати і переходити до вищого типу шкіл (однокласних церковнопарафіяльних шкіл), що стимулювало їхню діяльність. Шкільна мережа церковного відомства значно зросла за рахунок так званих “вільних селянських шкіл” і “домашніх

шкіл грамоти”. Ці примітивні однорічні школи, які раніше існували самі по собі, отримали назву “шкіл грамоти”. Отже, у 1884 і 1891 роках царський уряд передав школи грамоти у відомство Святішого Синоду, посилюючи в їх роботі релігійний напрям. Так російський царизм прискі народну ініціативу в розвитку початкової освіти на селі.

Організуючи школи грамоти, православне духовенство одночасно брало на себе обов’язки підтримувати їхню діяльність, що накладало на них певні труднощі. Тому часто школи грамоти існували напівлегально, не завжди повідомляли про них єпархіальній владі. Тільки згодом, коли офіційне шкільництво стало поширеним явищем, їм стали приділяти дещо більшу увагу.

Своєрідність Правобережної України позначилась на освіті сільського населення. Наприклад, у Волинській губернії, згідно перепису 1897 р., було 8 239 населених пунктів. З них: міст – 13, містечок – 143, сіл – 3 408, колоній – 1 210, слобод – 296, присілків – 244, хуторів – 2 603, фільварків і ферм – 314 [19, с. 130]. У малих населених пунктах, віддалених від центру парафії, в якому діяли, як правило, однокласні, рідше – двокласні церковнопарафіяльні школи, школи грамоти були чи не єдиною можливістю для селянських дітей, здобути хоча б елементарну освіту. Так як у парафії могли бути кілька віддалених населених пунктів, то і відповідно шкіл грамоти.

У дійсності, не всі парафії мали школи, не кажучи вже про віддалені від центру парафії хутори, присілки та ін. Так, у Подільській єпархії, яка мала у 90-х роках XIX ст. 1 374 парафії, тільки 38 були з населенням чоловічої статі більше 2 тис. осіб, 610 – від 700 до 2 тис., а 726 парафій – до 700 осіб, а в 81 парафії та у 321 населеному пункті шкіл не було. У 1889–1890 навчальному році у Подільській єпархії було 657 церковнопарафіяльних шкіл, 463 школи грамоти і 270 народних училищ Міністерства народної освіти, всього 1 390 навчальних шкіл [13, с. 1-2]. Сотні тисяч дітей шкільного віку залишалися поза школами, яких було мало, щоб охопити навчанням всіх бажаючих.

Що являли собою школи грамоти наприкінці XIX ст., видно із звіту про стан шкіл церковнопарафіяльних та грамоти у Київській єпархії за 1895–1896 навчальний рік. У ньому, зокрема вказується, що погано забезпечені матеріально школи грамоти мали і менш підготовлених вчителів, а тому успішність учнів у них була слабкішою порівняно з ЦПШ. У деяких з них навчання відбувалось за програмою церковнопарафіяльних шкіл, і такі школи, із збільшенням витрат на їх утримання, зазвичай, перейменовувались в однокласні церковнопарафіяльні школи [17, с. 81].

Школи грамоти серед церковнопарафіяльних шкіл Правобережжя у кінці XIX ст. займали вагомe місце. Їх кількість, в окремі роки, навіть перевищувала кількість власне церковнопарафіяльних (однокласних і двокласних). Для прикладу наведено дані про їх співвідношення у Подільській губернії за окремі роки. Так, як видно із статистичних звітів подільського губернатора царю, у 1890 р. у губернії було 1 120 церковнопарафіяльних шкіл, з них 463 – школи грамоти, у 1891 р. – 1 188 шкіл, в тому числі – 728 шкіл грамоти (тобто на 265

шкіл більше, а церковнопарафіяльних – на 197 менше), ніж у 1890 році [11, с. 128]. А в 1899 р. шкіл грамоти було вже менше, ніж церковнопарафіяльних – відповідно 827 і 1 172 [12, с. 212]. У Росії в 1900 р. шкіл грамоти було більше, ніж однокласних ЦППШ: відповідно 21 711 і 20 054 [28, с. 1].

Зауважимо, що протягом досліджуваного періоду школи грамоти у Правобережній Україні, іноді, протягом року сотнями відкривались або закривались, з'являлись або зникали з статистичних звітних даних. Можливо, певна частина цих шкіл, як і церковнопарафіяльних, більше діяли на папері, ніж у реальному освітньому просторі, що не раз визнавали царські чиновники, саме духовенство, а також земські діячі, які присікали подібні факти.

Таблиця 1. Динаміка шкіл грамоти у Правобережній Україні

Єпархії	Школи грамоти в окремі роки					
	1884	1896	1900	1905	1907	1911
Київська	119	720	306	341	351	224
Подільська	28	728	259	283	301	7
Волинська	59	429	362	408	424	277
Всього	206	1877	927	1032	1076	508

Як бачимо з таблиці 1 [складено за: 24, с. 24; 20, с. 121-122], кількість шкіл грамоти зменшувалась, особливо після революції 1905–1907 рр. Зауважимо, що цей процес продовжувався до Першої світової війни та ліквідації царизму.

Зростання кількості шкіл грамоти, як і в цілому церковнопарафіяльних шкіл, з середини 80-х років XIX ст. до революції 1905–1907 років, свідчить про усвідомлене прагнення селян до здобуття освіти своїх дітей, розуміння ними практичної потреби в грамотності. Однак, основна маса селян Правобережної України, живучи у злиднях, не могли дозволити щоб дитячі руки, так необхідні у селянському господарстві, тримали скрипуче перо або водили пальцями рядками букварів в той час, коли сім'я намагалася звести кінці з кінцями. Тим більше, що початок і кінець навчального року приходився на гарячу пору польових робіт, коли дорога кожна година і кожен робітник.

До 1884 р. три правобережні єпархії України мали найбільшу кількість шкіл грамоти (206) не тільки серед 9 українських єпархій, у 6 з яких було тільки 15 шкіл грамоти, але й у Російській імперії, де їх було всього 401. Правобережні єпархії були в авангарді за кількістю шкіл грамоти, які становили більше половини в імперії. На початку XX ст. ситуація дещо змінилася. Правобережжя України 1908 р. мало 1 076 шкіл грамоти (у Київській – 351, Подільській – 301, Волинській – 424), тоді як у решта 6 єпархіяx України було 1 570 шкіл грамоти [20, с. 123].

Як бачимо, за кількістю шкіл грамоти, правобережні губернії України продовжували лідирувати.

Динаміка шкіл грамоти, в цілому по Росії, була такою: у 1884 р. – 401 [20, с. 123], 1903 р. – 20 194 [17, с. 103], 1906 р. – 15 603 [32, с. 59], 1908 р. – 13 650 [20, с. 123], а згідно шкільного перепису 1911 р. – 4 397 [29, с. 53].

За даними Ф.Ф. Корольова, мережа початкових навчальних закладів царської Росії у 1899 р. становила 79 232 шкіл різних типів, в яких навчалось 4,2 млн. дітей. Причому серед них 26% становили школи грамоти [7, с. 42-43]. Відсоток шкіл грамоти у правобережних губерніях України на початку ХХ ст. був дещо іншим. Зокрема, у 1906 р. в Подільській єпархії школи грамоти становили 18,3%, від загальної кількості початкових шкіл, у 1907 р. – 17,7% [3, арк. 176].

Мережа шкіл грамоти у повітах правобережних єпархій була різною, а в деяких повітах їх взагалі не було. Так, у Волинській єпархії на 1912–1913 навчальний рік з 105 шкіл грамоти найбільше було у Старокостянтинівському повіті – 29, Новоград-Волинському – 20, Луцькому – 19, а у 5 повітах (Володимир-Волинському, Ізяславському, Ковельському, Кременецькому, Острозькому) шкіл грамоти взагалі не існувало. У Київській єпархії з 181 шкіл грамоти, що діяли в усіх повітах, найбільше було у Бердичівському – 29, а найменше у Сквирському – 3, а у 1914–1915 навчальному році кількість шкіл грамоти скоротилась до 108, тобто, стала навіть меншою, ніж була у 1884 р. [20, с. 120-121]. У Волинській єпархії станом на 1892 р. було 432 школи грамоти [16, с. 263], а через 20 років, у 1912 р. їх залишилось лише 105, тобто зменшилось більш, ніж у 4 рази [27, с. 881].

Зауважимо, що різке зменшення кількості шкіл грамоти на початку ХХ ст. відбувалося кількома шляхами. Основний – це реорганізація їх в однокласні церковнопарафіяльні школи, які у 1898 р. стали трирічними. Цьому у значній мірі сприяли земства, які, виділяючи значні кошти на церковні школи, прагнули покращити їх матеріальну базу, підібрати більш кваліфікованих вчителів, забезпечити школи підручниками і методичними посібниками тощо, що сприяло їх переходу в розряд однокласних. Більш того, у зв'язку із розробкою земствами Правобережної України проекту шкільної мережі щодо запровадження загального початкового навчання, кількість шкіл грамоти зменшувалась. Так, на початку 1910 р. Волинський губернський комітет у справах земського господарства, при обговоренні проектів загального початкового навчання, включив багато шкіл грамоти і частину домашніх шкіл у вироблену ним шкільну мережу, перейменувавши їх у однокласні. Внаслідок цього до початку 1910–1911 навчального року залишилось у Волинській єпархії 97 домашніх шкіл і 82 школи грамоти, а було їх у 1909–1910 навчальному році відповідно 115 і 293, тобто зменшились на 15 і 211 [14, с. 3, 31].

Попри це, царизм продовжував підтримувати церковні школи, в тому числі і школи грамоти. Так, на початку 1912 р. Державна рада прийняла постанову про початкові школи церковного відомства, на основі якої субсидія їм знову

була збільшена а мережа розширювалася. Офіційний орган Св. Синоду “Народное образование” об’явив 27 січня 1912 р. “достопамятним” днем в історії церковнопарафіяльних шкіл. У 1913–1914 навчальному році у Волинській губернії було вже 110 шкіл грамоти, в яких навчалося 3833 учнів [15, с. 3, 8].

Варто зазначити, що земські діячі Правобережної України, вивчаючи стан освіти у своїх губерніях на початку діяльності, віддавали перевагу початковим школам. Виділяючи значні суми на розвиток церковних шкіл у розмірі більш 100 тис. руб. щорічно, земці прагнули, в першу чергу, покращити освітній рівень і матеріальне забезпечення вчителів, забезпечити школи матеріально тощо. Так, Подільське земство на початку своєї діяльності (з 1904 р.) асигнувало по 117 тис. рублів церковним школам щорічно, з яких 15.088 руб. витрачалась на школи грамоти. При цьому земці вимагали закриття шкіл грамоти, а вивільнені кошти направити на збільшення зарплати вчителям однокласних церковнопарафіяльних шкіл, однак, виключно тим вчителям, які мали право на викладання у цих школах [3, арк. 82].

Ліквідація шкіл грамоти відбувалася внаслідок слабкої матеріальної бази, мізерної заробітної плати вчителя, неможливості чи не бажання батьків виділяти кошти на навчання своїх дітей, бо відчутної користі від шкіл грамоти вони не бачили. Більш того, соціально-економічний розвиток країни вимагав більш освічених людей, ніж проста грамота, селяни прагнули навчати своїх дітей у міністерських, зокрема і земських школах.

У структурі церковних шкіл в цілому по Росії, школи грамоти на початку ХХ ст. були менш чисельними, ніж церковнопарафіяльні школи. Так, у 1906 р. останніх у імперії було 25 630 (640 двокласних і 24 990 однокласних), а шкіл грамоти 15 603. У правобережних губерніях України, це співвідношення було не на користь шкіл грамоти, їх на початку ХХ ст. стало значно менше. Зокрема, у 1906 р. у Волинській губернії існувало 1 035 церковнопарафіяльних шкіл і 470 шкіл грамоти, у Київській відповідно – 1 342 і 352, Подільській – 1 398 і 309 [32, с. 59-60].

Серед трьох єпархій Правобережної України найбільшу кількість шкіл грамоти було зафіксовано у 1900 р. у Подільській – 856, в яких було 14 779 хлопчиків і 12 878 дівчаток [28, с. 28-29], а на 1907 рік залишилось 309 [26, с. 22], яких у 1908 р. не стало. Справа в тому, що на засіданні Подільського губернського комітету в справах земського господарства у вересні 1907 р. було вирішено 312 існуючих шкіл грамоти перетворити в однокласні церковнопарафіяльні (з 1 вересня 1908 р.), добавивши по 150 руб. до зарплати вчителям цих шкіл [3, арк. 133]. Так було поставлено практично край існуванню на Поділлі шкіл грамоти, хоч у Київській і Волинській губерніях вони продовжували ще деякий час існувати.

Статистичні дані свідчать про стан шкіл грамоти у 1909 р. у Волинській і Київській губерніях: кількість, чисельність учнів і вчителів тощо [Див.: таблиця 2, складено за: 34, с. 54, 56, 58].

Таблиця 2. Статистичні дані про стан шкіл грамоти у Волинській і Київській губерніях у 1909 р.

Спархії	Кількість шкіл грамоти				Учні	Учителів			
	жіночі	чолов.	зміш.	разом		члени причту	світські вчителі	учителки	разом
Київська	1	16	294	311	3 337	2	285	25	312
Волинська	-	10	282	292	11 135	6	243	44	293
Разом	1	26	576	603	24 472	8	528	69	605

Значним поштовхом до зменшення кількості шкіл грамоти, як і церковнопарафіяльних шкіл взагалі, була революція 1905–1907 років, а також запровадження земських установ у правобережних губерніях України влітку 1904 р. та розробка ними у 1908–1911 рр. мережі початкових шкіл для запровадження загального початкового навчання, ряд інших факторів. Основним типом школи для запровадження загального початкового навчання стала однокласна школа, не нижче трирічної. Школи грамоти до уваги не брались. Тому школи грамоти прагнули перейти у розряд однокласних церковнопарафіяльних шкіл.

З введенням земських установ з літа 1904 р., наприклад, Київський губернський комітет у справах земського господарства у 1906 р. постановив, щоб відпущені 120 тис. руб. на церковні школи могли використовуватись тільки на збільшення зарплати вчителям, які мають право на вчителювання, але ні в якому разі, не на підтримку шкіл грамоти, хоч би і у них були такі вчителі [30, с. 6].

Земства, які виділяли значні кошти на розвиток освіти, прагнули мати школи більш вищого рівня, ніж церковні. Вони забезпечували школи фінансово, зміцнювали їх матеріальну базу, готували і підбирали кращих вчителів тощо. Такі школи називались земськими. Це був найкращий тип початкових шкіл, до яких з радістю переходили учні з інших шкіл.

Земці на своїх зібраннях часто критикували церковні школи, не кажучи вже про школи грамоти, за низький рівень викладання, слабку матеріальну базу, невідповідність вчителів тощо. Більш того, обстежуючи мережі церковних шкіл, виявлялось, що деякі школи діяли тільки на папері.

Школи грамоти були в основному змішаними, рідко жіночими чи чоловічими, мали слабку матеріальну базу, невідповідних вчителів з низькою заробітною платою і без квартир для проживання. Так, у Волинській епархії у 1906 р. було 485 змішаних шкіл і 2 жіночих, у яких навчалось 14 056 хлопчиків і 2 944 дівчаток (тобто у 5 разів менше). З усієї кількості шкіл більше 200 “по своей ветхости, маловместительности и неблагоустройству для школ непригодны” [31, с. 4], писав щомісячний педагогічний журнал Київської епар-

хіальної училищної ради “Западно-Русская начальная школа”.

У Волинській єпархії було 400 шкіл в яких утримання вчителів з місцевих коштів не перевищувало 40–50 руб. Училишна єпархіальна рада нічим не допомагала. З усіх вчителів 487 шкіл грамоти Волинської єпархії близько 150 осіб мали звання вчителя і вчительок або закінчили курс другокласних шкіл, решта не мали відповідної педагогічної підготовки [31, с. 4-5].

На відміну від сільських вчителів народних училищ Міністерства народної освіти, у яких серед 259 осіб лише двоє (0,6%) не мали свідоцтва на звання учителя, то серед учителів церковних шкіл на початку ХХ ст. 68,29% вчителів або 2/3 від загальної кількості, не відповідали своєму призначенню [3, арк. 80].

Школам грамоти Правобережної України, як і іншим типам початкових шкіл, постійно не вистачало вчителів, тому для них з 1895 р. починають організовуватись другокласні школи, у яких здійснювалася підготовка вчительських кадрів [4]. У них приймали випускників двокласних церковнопарафіяльних шкіл (у жіночі могли вступати з домашньою освітою) віком 15–17 років, які після трирічного навчання і успішної здачі випускного екзамену, отримували звання вчителя школи грамоти.

У Правобережній Україні, згідно даним “Шкільного календаря 1909–1910 навч. року”, у другокласних школах протягом 1896–1907 рр. підготовлено 3.023 вчителів шкіл грамоти (2 863 вчителів і 160 вчительок), зокрема, у Подільській губернії – 1 206 чол., Волинській – 751 чол. і Київській – 1 066 чол. [33, с. 54] А в цілому, у Російській імперії за перших 12 років діяльності другокласні церковнопарафіяльні школи випустили 31 378 вчителів грамоти [5, с. 274]. У 1914 р. 37 другокласних шкіл Правобережної України (26 чоловічих і 11 жіночих), в яких навчалось 2 127 учнів, випустили 454 вчителів (345 вчителів і 109 вчительок) [2, с. 132-133].

Варто зазначити, що вчительство шкіл грамоти, як і інших церковних шкіл, вийшло з глибин народу, із низів його освіченої, різночинної частини. Першими вчителями були дячки, відставні дрібні чиновники й солдати, недоучки різних навчальних закладів, селяни-грамотії тощо. Подібний рівень підготовки та складу вчительства зумовлювали його вихідний, досить низький соціальний статус та матеріальне забезпечення. Не дивно, що випускники другокласних шкіл не спішили йти працювати у найбільш віддалені населені пункти вчителями шкіл грамоти. Багато з них продовжували навчання і здобували звання вчителя церковнопарафіяльної школи, де зарплата була вищою і кращі умови роботи, частина працювала діловодами тощо.

Низький статус шкіл грамоти зумовлював і мізерну зарплату вчителів. В цілому у Російській імперії у 1900 р. з 18 598 світських вчителів зарплату до 100 руб. отримувала більшість – 14 540 осіб, від 100 до 148 руб. – 2 963 осіб, від 150 до 199 руб. – 721, від 200 до 249 руб. – 214, решта 160 осіб отримували від 250 до 500 руб. і більше [28, с. 12].

Враховуючи значну кількість шкіл грамоти в кінці ХІХ ст., на них витрачались немалі кошти. Так, у 1900 р. з 484 342 руб., що були витрачені у Поділь-

ській губернії на церковнопарафіяльні школи й школи грамоти, на останні приходились майже четверта частина – 125 990 руб. [78, с. 44]. У 1903 р. у Подільській губернії вартість утримання 585 шкіл грамоти з 18 801 учнями становила 96 336 руб. [3, арк. 79].

Як свідчать архівні джерела, вартість навчання одного учня у школах грамоти, наприклад, Поділля, була найменшою серед усіх типів шкіл. Зокрема, на початку ХХ ст. (1902 р.) на одного учня міністерського училища витрачалося 9 руб. 20 коп. за рік, учня церковноприходської школи – 6 руб. 37 коп., а школи грамоти – 5 руб. 12 коп. Однак, якщо порівняти вартість випускника з пільгою по відбутванню військової повинності 3-го розряду, то у міністерських однокласних школах вона становила 73 руб. 55 коп., у церковноприходських – 108 руб., а в школах грамоти – 159 руб. в середньому по єпархії (104 руб. в Ушицькому повіті і 568 руб. у Летичівському). Як бачимо, “польза приносимая школами грамоты представляется совершенно случайной” [3, арк. 81].

Російському самодержавству не потрібні були освічені українці. Поширення освіти сприяло б підвищенню національної самосвідомості, а це не входило до планів царського уряду. Тому не дивно, що, наприклад, у Волинській губернії у 1900 р. лише 4% населення здобувало освіту. Один навчальний заклад припадав на 1 015 жителів. З 24 дітей навчалась лише одна дитина (кожен 14-й хлопчик і 71-а дівчинка) [19, с. 130].

Про низький рівень розвитку освіти у Правобережній Україні, порівняно з 6-ти земськими губерніями підросійської України, де земства були введені ще у середині 60-х років ХІХ ст., згідно земської реформи 1864 р., свідчать наступні дані. Якщо одна сільська школа в Київській губернії приходилась на 17 689 чоловік, Подільській – 10 550 чол. і Волинській – 8 149 чол., то в земських Полтавській і Чернігівській в середньому відповідно на 3,3 тис. чол. [6, с. 97]. Тобто, однією з головних причин низького розвитку освіти у Правобережній Україні є 40-річна (1864–1904 рр.) відсутність земських установ.

Замість світських, тобто міністерських і земських шкіл, тут авангардну роль відігравали церковні школи, зокрема і школи грамоти, особливо з 1884 і 1891 років. Нестача шкіл приводила до того, що школи грамоти відкривались і в густонаселених пунктах, де для цього створювались відповідні умови, а потім ставали однокласними церковноприходськими школами.

Не вистачало як міністерських, так і церковнопарафіяльних шкіл, щоб охопили дітей шкільного віку хоч би елементарною школою. Не вмісти виправити таке становище виявились і школи грамоти. Сотні тисяч дітей Правобережної України продовжували залишатись без освіти. Ось як про це писав у 1906 р. щомісячний педагогічний журнал, що видавала Київська єпархіальна училищна рада: “Школи грамоты проливают лучи света в самых глухих местах епархии, в местах скрытых за дубрями непроходимыми, за полескими болотами непроезжими, но все-же есть еще весьма много больших сел и деревень, где нет никаких школ. По приблизительному подсчету, детей обоего пола школьного возраста, остающихся вне школы без обучения, в епархии насчи-

тывається около 150 тисяч. Сто пятьдесят тысяч душ жаждут света, просят хлеба духовного...» [31, с. 1].

Так, за даними всезагального перепису населення 1897 р., у Російській імперії було 21,1% грамотного населення, то в Україні тільки 18% вміли читати, а 13% були письменними (вміли написати прізвище й ім'я). Вражає низька грамотність українців, порівняно з середніми показниками грамотності у губерніях Правобережної України. Зокрема, у Київській губернії, при середній грамотності 18,1%, серед українців він становив 11,8%, у Подільській губернії ці цифри були відповідно такими: 15,5% і 10,5%, Волинській – 17,2% і 9,4%. [10, с. 164].

Не набагато кращим став стан освіти на початку ХХ ст. Так, у 1911 р. дітей віком 8–11 років у губерніях Правобережної України нараховувалось 1 333 838 осіб, а навчались у початкових школах усіх відомств тільки 432 144 осіб, тобто 901 694 дітей не відвідували початкових шкіл. Якщо врахувати недосконалість тогочасної статистики, зокрема врахувати шкільний вік не з 8, а з 7 років, то у підсумку кількість дітей шкільного віку, які не навчались, збільшиться і сягне більше 1 млн. дітей Правобережної України [22, с. 46].

Царський уряд здійснював політику спрямовану на розвиток церковної освіти, де духовенство і православ'я мали стати надійною опорою царизму і сприяти нейтралізації польського впливу в цьому регіоні. Тому царизм і поставив головною метою шкіл грамоти, в першу чергу, виховну – виховання в учнів любові і відданості самодержавству, православ'ю, читання молитв, ходіння в церкву тощо.

Проте, соціально-економічні зрушення в народному господарстві в кінці ХІХ – на початку ХХ ст., революційний та суспільно-педагогічний рух змусили царизм змінити позиції до розвитку освіти. У цей період інтенсивно розробляються проекти реформування шкільництва, оскільки освітні заклади не задовольняли потреб суспільства. Тим більше, поява і діяльність політичних партій, ганебна війна з Японією, революція 1905–1907 років та ряд інших факторів змусили царизм знову взятись за розробку законопроекту про запровадження загального початкового навчання.

Зауважимо, що на межі століть, у кульмінаційний період свого розвитку, школи грамоти становили близько третини початкових шкіл. Так, у 1902 р. з 1 862 церковних шкіл Київської губернії шкіл грамоти було 582, у Подільській – з 1 945 шкіл – 734 і у Волинській – з 1 471 шкіл – 523 [25, арк. 18 об.].

Підсумовуючи діяльність шкіл грамоти М. Чехов писав: «Не дивлячись на саму бідну обстановку цих шкіл, на ледве грамотних учителів з відставних солдат, бувших дворових, заштатних паламарів і т.п. людей, на повну відсутність навчальних посібників і шкільних меблів, а часто навіть постійного приміщення (учителі займались і жили почергово у хатах батьків учнів), школи ці виявились найбільш життєвими і стали основою для мережі земських шкіл...» [29, с. 35].

Із запровадженням штатів, школи грамоти реорганізовувались земствами

у однокласні, церковнопарафіальні школи, а кращі включались у шкільну мережу для запровадження загальної початкової освіти. У 6-ти підросійських українських губерніях, де земства були запроваджені згідно реформи 1864 р., а не через 40 років, як у правобережних, школи грамоти служили основою для заснування земських шкіл, тобто світських навчальних закладів. Тому не дивно, що у цих губерніях церковні школи не відігравали провідної ролі, як на Правобережжі.

Запровадження земств у 1904 р. у Правобережній Україні (3-х губернських і 36 повітових), їх активна діяльність в галузі початкової освіти, зокрема неодноразові обстеження всіх шкіл, розробка мережі шкіл для запровадження загального початкового навчання, асигнування коштів початковим школам тощо, сприяла розвитку освіти. Займалися земства будівництвом кращих типових будинків для початкових шкіл, готували і підбирали для них вчителів, наглядали за школами та ін. Якісні показники шкільництва значно зросли, хоч в цілому, кількість церковних шкіл на початку ХХ ст. стабілізувалась, однак значно збільшилась кількість міністерських (земських) шкіл, які вважались найкращим типом початкових шкіл. Це теж одна з причин реорганізації і ліквідації шкіл грамоти як таких, що мало давали знань.

Слабка матеріальна база шкіл грамоти не притягувала до себе більш кваліфікованих вчителів, ніж дяків, паламарів, відставних солдатів, недоучок духовних і світських навчальних закладів, просто грамотних осіб. Однак, на початку ХХ ст. освітній рівень вчителів дещо зріс, збільшилася їх заробітна плата, поліпшилися умови роботи. Для вчителів організувались педагогічні курси, видавалась педагогічна преса тощо. Списки кращих вчителів щорічно друкувались у звітах епархіальних училищних рад.

Низькою залишалась успішність учнів, хоч в окремих школах, з переходом їх у розряд однокласних церковнопарафіальних, вона підвищувалась. Зростала забезпеченість шкіл грамоти підручниками, шкільним приладдям, навчально-методичними посібниками, виникали шкільні бібліотеки тощо. Діти привчались до виконання своїх учнівських обов'язків, розвивали увагу, покращувалась дисципліна. Кращі учні шкіл грамоти, після здачі спеціальних екзаменів, отримували свідоцтва про закінчення однокласних церковнопарафіальних шкіл, а також пільги з відбування військової повинності.

Не зважаючи на недоліки, які були властиві школам грамоти, вони у свій час принесли неабияку користь місцевому населенню, оскільки ні міністерських (в т.ч. і земських), ні церковнопарафіальних шкіл у найбільш віддалених селах краю не було [23, с.44]. Особливо корисними ці школи стали там, де успішно запроваджувалась столипінська реформа з її хуторами, і були найближчими до народу закладами для здобуття елементарної освіти дільми селян. Одночасно вони слугували основою для створення більш вищих типів початкових шкіл, зокрема однокласних церковнопарафіальних.

Отже, школи грамоти, що діяли у Правобережній Україні, хоч і відіграли певну позитивну роль у поширенні грамотності серед селянства, однак до

суттєвих змін в галузі початкової освіти не призвели. Вони використовувались царським урядом як засіб обмеження рівня освіченості селян і зведення їх підготовки до навчання грамоті та морально-релігійного виховання. Однак вони послужили основою для запровадження більш вищих типів початкових шкіл, з кращою матеріальною базою, вищим рівнем навчальних програм, більш підготовленими вчителями тощо.

Список використаних джерел і літератури

1. Всеподданнейший отчёт обер-прокурора Святейшего Синода К. Победоносцева по ведомству православного исповедования за 1884 г. Санкт-Петербург: В синодальной типографии, 1886.
2. Всеподданнейший отчёт обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедования за 1914 год. Петроград: Синодальная типография, 1916. Приложения. № VIII.
3. Державний архів Хмельницької області. Ф.429. Оп.1. Спр. 336.
4. Див.: Сесак І. Другокласні церковнопарафіяльні школи Правобережної України в кінці XIX – на початку XX ст. //Матеріали XV Подільської наукової історико-красознавчої конференції присвяченої 100-річчю Української революції 1917–1921 рр., 100-річчя заснування Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка [редкол.: Копилов С. А. (співголова), Реєнт О. П. (співголова), Баженов Л. В. (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О. П., 2017. С. 336-341.
5. Исторический очерк развития церковноприходских школ за истекшее двадцатипятилетие (1884–1909). Санкт-Петербург, 1909.
6. Калишевич Н. Среднее и начальное образование в Киевском учебном округе //Русская школа. 1902. № 12. С. 96-119.
7. Королев Ф. Ф. Народное образование в России накануне февральской революции 1917 года //Советская педагогика. 1951. № 12. С. 41-66.
8. Крижановська О. О. Освіта й культура українських селян наприкінці XVIII ст. //Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Випуск XIX. Київ: Інститут історії України, 2011. С. 243-264.
9. Ленін В. І. До питання про політику Міністерства народної освіти /В. І. Ленін //Повне зібрання творів. Т.23.
10. Лизанчук В., Рожик М. Історія російщення українців: монографія. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2011. 412 с.
11. Обзор Подольской губернии за 1891 год. Б.м. и г.
12. Обзор Подольской губернии за 1899 год. Б.м. и г.
13. Отчёт о состоянии церковноприходских школ Подольской епархии за 1889-1890 учебный год //Подольские епархиальные ведомости. Каменец-Подольск: Тип. Под. Губ. Пр., 1891.
14. Отчёт Волынского Епархиального Наблюдателя о состоянии церковных школ Волынской епархии в учебно-воспитательном отношении за 1909–1910-й учебный год. Житомир: Волынская Губернская Типография, 1911.
15. Отчёт Волынского Епархиального Наблюдателя о состоянии церковных школ Волынской епархии в учебно-воспитательном отношении за 1913–1914-й учебный

год. Житомир: Волинская Губернская Типография, 1915.

16. Отчёт Волинского Епархиального Училищного Совета о церковноприходских школах и школах грамоты Волинской епархии за 1891/92 уч. год // Волинские епархиальные ведомости. 1893. № 10-11. Ч. офиц.

17. Отчёт о состоянии школ церковноприходских и грамоты Киевской епархии за 1895–96 учебный год. Киев, 1897.

18. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Конец XIX – начало XX в. / Под ред. Э. Д. Днепров, С. Ф. Егорова, Ф. Г. Паначина, Б. К. Тебиева. Москва: Педагогика, 1991. 448 с.

19. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Санкт-Петербург, 1904. Т. VIII: Волинская губерния.

20. Перерва В. С. Церковні школи в Україні (кінець XVIII – поч. XX ст.): забутий світ. – Т. 1. Загальна історія. Біла Церква: Видавець Піонтковський О. В., 2014. 576 с. + 32 с. іл.

21. Пругавин А. С. Запросы народа и обязанности интеллигенции в области просвещения и воспитания. Санкт-Петербург, 1895.

22. Сесак І. В. Грамотність населення Правобережної України у кінці XIX – на початку XX ст. // Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції “Ціннісні орієнтації в управлінні процесом підготовки фахівців педагогіки вищої школи”: матеріали конференції / ДВНЗ “Університет менеджменту освіти” НАПН України: Кам’янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка [гол. ред. Конет І. М.]. Кам’янець-Подільський: Видавець ПП Зволейко Д. Г., 2016. С. 43-49.

23. Сесак І. В., Мітін Г. Д. Освіта на Поділлі. У 2-х частина. Ч. 1. Початкові школи Поділля у другій половині XIX – на початку XX ст. Кам’янець-Подільський: науково-видавничий відділ Кам’янець-Подільського педінституту, 1996. 152 с.

24. Степанович С. П. Мережа учбових закладів України у другій половині XIX – початку XX ст. (початкові, середні та спеціальні) // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. Респ. міжвідом. зб. Вип. 11. Київ, 1986. С. 24-29.

25. ЦДІА України у м. Києві. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 1312. Ч. 5.

26. Церковне школы Российской империи в 1907 году. Статистические сведения. Санкт-Петербург, 1907.

27. Церковноприходское дело на Волини // Волинские епархиальные ведомости. 1913. № 49. Ч. неоф.

28. Церковные школы Российской империи в 1900 году (Извлечение из всеподданнейшего отчёта обер-прокурора Св. Синода за 1900 год). Санкт-Петербург, 1903.

29. Чехов Н. В. Типы русской школы в их историческом развитии. Москва: Издание Т-ва “Мир”, 1923. 151 с.

30. Школы грамоты // Западно-Русская начальная школа. 1908. № 3, март. С. 6-13.

31. Школы грамоты в Волинской епархии (По отчетам о состоянии школ) // Западно-Русская начальная школа. 1906. № 11-12, ноябрь-декабрь. С. 1-14.

32. Школьный календарь. 1908–1909 уч. год. Санкт-Петербург, 1908.

33. Школьный календарь. 1909–1910 уч. год. Санкт-Петербург, 1909.

34. Школьный календарь. 1910–1911 уч. год. Санкт-Петербург, 1910.

Ivan Sesak

**Literacy schools of right-bank Ukraine
(second half of the 19th - the beginning of the 20th)**

In the second half of the 19th and the beginning of the 20th century the issues of the formation, development, reorganization and liquidation of literacy schools in Kyiv, Podillya and Volyn provinces were covered. The reactionary policies of tsarism in the field of elementary education, in particular church, quantitative and qualitative indicators of the functioning of literacy schools as lower types were shown. It is indicated on the low level of their material and personnel support, as well as the education of children, etc.

The royal government that was pitying money for the education of peasant children, prompted the Orthodox clergy and local residents to open such schools at their own expense. However, the socio-economic development of the country, the low level of education, the need to counteract the Polish influence in the region, the socio-pedagogical and socio-political movement, etc., forced the government to take a course towards the establishment of church education in the half of 19th century, in particular literacy schools. They had received legal recognition and appropriate status ("The Rules for Church Parish Schools" (1884) and "The Rules on School Literature" (1891). These were, in practice, one-year (5–6 months) peasant home schools.

At the end of the 19th century, in the first years of the 20th century, the number of literacy schools in the right-bank provinces of Ukraine was quickly increasing and fluctuating within 400–800 schools. For example in some years, in the Podilsky province, there were even more than the actual one-class and two-class church parish schools. In 1891 from 1,188 church parish schools, 724 were literacy schools. The massive opening schools of literacy testifies about the desire of peasants to give education to their children, at least in schools of the lowest level, that is literacy schools. The peasants took an initiative in their creation, allocated funds, worried about teachers, and so on. However, they were under constant control of the local clergy, various officials, who followed the confidence of teachers and students.

It should be noted that due to the introduction and operation of institutions in the Right-Bank Ukraine since the summer of 1904, as well as under the influence of the First Russian Revolution in 1905–1907, and other factors, primary schools, including literacy, undergo qualitative changes. Thanks to the this provision of significant funds for church schools, their material resources were improved, the educational level of teachers and students were increased. The best schools were already in the category of one-class church parish (2–3 years), especially in the period of introduction of zemstvos universal primary education. Peasants did not want to support materially weaker schools, with self-taught teachers, because they did not give knowledge, so they were liquidated.

Thus, in the conditions of the reactionary policy of tsarism in the field of education, Russification of the Ukrainian people, the priority development of church schools, and not secular ones, their lack of peasant children, the educational level of Ukrainians continued to remain low, albeit undeniably, schools of literacy played a positive role in the development of literacy of the population the edge of he population of the province.

Keywords: *school of charter; church parish school, student, teacher, deacon, priest, parish, literacy, Right-bank Ukraine, eparchy, zemstvos and others.*

И.В.Сесак

Школы грамоты Правобережной Украины (вторая половина XIX – начало XX в.)

Освещаются вопросы становления, развития, реорганизации и ликвидации школ грамоты в Киевской, Подольской и Волынской губерниях во второй половине XIX – начале XX в. Показано реакционную политику царизма в области начального образования, в частности церковного, количественные и качественные показатели функционирования школ грамоты, более низкого типа. Указано на низкий уровень их материального и кадрового обеспечения, а также образование детей и другое. Обращается внимание на насаждение церковного образования со второй половины 80-х годов XIX в., деятельность которых регламентировалась соответствующими законодательными актами (в частности “Правилами о церковно-приходских школах” (1884), “Правилами о школах грамоты” (1891) и др.).

В конце XIX – в начале XX века количество школ грамоты на Правобережье быстро увеличивается и колеблется в пределах 400–800 школ. В отдельные годы, как например, в Подольской губернии их было даже больше, чем собственно, одногодичных и двухгодичных церковно-приходских школ. В частности, в 1891 году из 1188 церковно-приходских школ 724 были школами грамоты. Массовое открытие школ грамоты свидетельствует о низком уровне народного образования, стремлении крестьян дать образование своим детям, хотя бы в школах самого низкого типа. Крестьяне проявляли инициативу в создании школ грамоты, выделяли деньги, беспокоились об учителях и другое. Однако они находились под постоянным контролем местного духовенства, разного рода чиновников, которые следили за благонадежностью учителей и учеников.

Констатируется, что благодаря учреждению и деятельности земских учреждений на Правобережной Украине с лета 1904 года, а также под влиянием Первой российской революции 1905–1907 гг. и других факторов, школы грамоты, претерпевают качественные изменения. Благодаря земским ассигнованиям значительных сум денег на церковные школы, улучшалась их материальная база, рос образовательный уровень учителей и учеников. Лучшие из школ реорганизовывались в разряд одноклассных цер-

ковно-приходских (2–3 годичных), особенно в период введения земствами всеобщего начального образования. А школы материально более слабые, с учителями-самоучками, которых крестьяне не желали содержать, из-за того, что они мало давали знаний, ликвидировались.

Таким образом, в условиях реакционной политики царизма в области образования, русификации украинского народа, приоритетного развития церковных школ, а не светских, их нехватки для крестьянских детей, безусловно, школы грамоты сыграли определенную роль в развитии грамотности населения края.

Ключевые слова: Правобережная Украина, школа грамоты, церковно-приходская школа, ученик, учитель, священнослужитель, приход, грамотность, епархия, земство.

Одержано 1 вересня 2017 року

УДК 378.093.2(477.43-21)“1922/1933”

Д.Р.Яблонська

Науково-дослідна кафедра Поділля: заснування, структура та наукова діяльність (1922–1933 рр.)

У статті висвітлюється діяльність науково-дослідної кафедри Поділля Кам'янець-Подільського інституту народної освіти (К-ПІНО). З'ясовано питання керівництва кафедри та її основне завдання, що полягало у дослідженні різних аспектів життя подільського регіону, над вирішенням якого працював осередок науковців, дослідників. Окремо аналізується організаційна структура самої кафедри, яка постійно змінювалася упродовж всього періоду її діяльності та її персональний склад. Встановлено, що зазначений підрозділ К-ПІНО мав значний науковий потенціал, отримав вагомий науковий результат, активно впливав на навчальний процес та систему управління, сприяв підвищенню ролі вишу в регіональних процесах.

Доведено, що реорганізація закладу, політичні репресії проти вчених та освітян, соціальні чистки радянського режиму негативно впливали на роботу науково-дослідної кафедри Поділля, яка у першій третині 1930-х років змушена була припинити свою діяльність.